

Spiegels van de samenleving

Rianne van Melik, Jan van Weesep & Irina van Aalst

Urban and Regional research centre Utrecht (URU)

Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht

Het plein als metafoor voor de lokale samenleving

In dit boek staat een specifiek soort openbare ruimte centraal: het plein. Door de eeuwen heen hebben pleinen een belangrijke rol gespeeld in het stedelijk weefsel, al verschilden de functie en het gebruik van deze ruimten van periode tot periode. Vanaf het ontstaan van het eerste openbare plein in de Griekse oudheid hebben pleinen gediend als verblijfs- en ontmoetingsruimten in de stad. De filosoof Michael Walzer categoriseert pleinen dan ook als ‘open-minded spaces’. Hij doelt hiermee op de functie van deze specifieke openbare ruimten als ontmoetingsplaatsen waarin men openstaat voor vreemde mensen en ervaringen. Deze ‘open-minded spaces’ worden gebruikt voor activiteiten met een niet-gehaast karakter, zoals kijken en bekeken worden, winkelen en wandelen. Daartegenover staan volgens hem ‘single-minded spaces’. Hiermee duidt hij op openbare ruimten zoals straten, die ontworpen zijn met slechts één doel voor ogen, bijvoorbeeld het faciliteren van een zo efficiënt mogelijke verplaatsing van A naar B.¹

Pleinen zijn echter meer dan ‘open-minded’ stedelijke locaties. Aangezien de inrichting van pleinen door de jaren heen is aangepast aan de wensen van de gebruikers, kan het plein ook worden gezien als afspiegeling van de lokale samenleving. Het is niet alleen het kruispunt waar de gemeenschap samenkomt, maar daardoor ook de plek waar trends uit de samenleving zichtbaar worden. De Franse filosoof en socioloog Henri Lefebvre stelt daarom dat steden en pleinen niet het resultaat zijn van planologen en architecten, maar dat ze geproduceerd zijn binnen en door de samenleving.² Zo wordt de angst voor geweld en terrorisme die de huidige maatschappij sinds enige jaren in haar greep houdt meer en meer zichtbaar op het Nederlandse plein. Op steeds meer plaatsen wordt cameratoezicht ingesteld om de verblijfs- en ontmoetingsfunctie van pleinen te kunnen herstellen of behouden. Faciliteiten als bankjes en openbare toiletten, waar ongewenste gebruikers kunnen samenscholen, zijn juist verdwenen uit het straatbeeld. Deze link tussen trends in de samenleving en veranderingen in de inrichting van openbare ruimte is geen recent fenomeen, maar kan worden teruggeleid tot ver

Overzicht van pleinen door de eeuwen heen

	Klassiek		Middeleeuwen	Pre-industrieel			(Post) Industrieel	
Periode	500 v.C – 500 n.C		500 – 1500	1500 – 1800			1800 – heden	
Onderverdeling				1500 – 1600	1600 – 1700	1700 – 1800	1800 – 1960	1960 – heden
	Grieks	Romeins		Renaissance	Barok	Neo-klassiek	Industrieel	Post-industrieel
Dominante planningsvorm*	HG	PO	HG	PO	HG	PO	HG	PO
	PO		HG	PO			HG	
Dominante functie	Mono-functioneel		Multi-functioneel	Mono-functioneel			Multi-functioneel	

* HG = historisch gegroeid, PO = planmatig ontwikkeld

in de geschiedenis. De omvang, vorm en inrichting van bepaalde pleinen zijn dan ook sterk gerelateerd aan de periode waarin deze pleinen zijn ontwikkeld en de samenleving van die tijd.

Dit hoofdstuk biedt een historisch overzicht van de verschillende gezichten die pleinen door de eeuwen heen hebben aangenomen. De functie van deze ruimten heeft namelijk gevarieerd van politieke arena tot parkeerplaats, en van marktplaats tot verlengstuk van het kerkelijk voorportaal. De vraag is dan ook hoe de inrichting en functie van pleinen in de tijd zijn geëvolueerd en in hoeverre die wijzigingen het resultaat zijn van veranderingen in de samenleving. Het plein dient in dit hoofdstuk dan ook als spiegel van de vroegere, huidige en toekomstige samenleving.

Historische overzicht van pleinontwikkeling

Voor een compleet overzicht van de ontwikkeling van pleinen door de eeuwen heen moet men terug naar het begin van de Europese stedelijke beschaving.³ Het plein zoals wij dat kennen is van Griekse origine en ontstond circa 500 jaar voor Christus in steden als Athene. Sindsdien hebben diverse ontwikkelingen de constructie van pleinen beïnvloed en zijn pleinen gebruikt voor talrijke activiteiten. De onderstaande tabel geeft deze ontwikkeling van pleinen schematisch weer.⁴ Naast de verschillende tijdsperiodes zijn ook de ontstaansmanier van pleinen (historische gegroeid of planmatig ontwikkeld) en de dominante functie (mono- of multifunctioneel) aangegeven. Het overzicht zal dienen als leidraad van dit hoofdstuk. De nadruk zal hierbij vooral liggen op de ontwikkeling van Nederlandse pleinen, maar voor een volledig overzicht zal ook worden gerefereerd aan ontwikkelingen in andere Europese landen.

Klassieke Agora en Forum

Openbare ruimten bestaan al zolang als de eerste menselijke nederzettingen; vanaf het moment dat men zich permanent ergens vestigde ontstonden gezamenlijke ruimten en faciliteiten. Van pleinenbouw was echter in deze vroege periode nog geen sprake; de geschiedenis van het Europese openbare plein begint pas rond 500 voor Christus met de constructie van de eerste zogenaamde *agora*. Dit was een grote open ruimte met een omvang van ongeveer twee voetbalvelden en vaak gelegen in het hart van de stad of nabij de haven. Samen met de tempels van de *acropolis*, het religieuze deel van de stad, vormde de *agora* het culturele centrum van Griekse steden. De grootte en vorm van het plein werden bepaald door de omliggende openbare gebouwen, waaronder de *bouleuterion* waarin het stadsbestuur zetelde, de zuilengalerij *Stoa van Zeus* waar onder meer markten werden gehouden, en de tempel *Hephestion* met een religieuze functie. Hoe divers de functies van deze omliggende gebouwen ook waren, het plein zelf was minder heterogeen van aard. Hoewel er ook soms markten plaatsvonden, had de *agora* – letterlijk vergadering en markt – voornamelijk een politieke functie. Als democratische openbare ruimte werd het met name gebruikt om te vergaderen over onderwerpen en problemen van de stedelijke gemeenschap, hierover discussies te voe-

ren en gemeenschappelijke beslissingen te nemen. Ook werd de *agora* gebruikt als klaslokaal. Zo onderwees filosoof Socrates zijn discipel Plato in een hoek van het plein, waar de leerling democratische processen met zijn eigen ogen kon aanschouwen: “...*Certainly much of Plato’s inspiration generated from these teachings – and from the marvel of democracy in action, all about him in the square...*”⁵

Initieel bepaalden de omliggende gebouwen op een willekeurige manier de grootte en vorm van de Griekse *agora*, maar in de derde eeuw voor Christus kwamen pleinen meer planmatig tot stand, waardoor meer besloten pleinen met regelmatigere vormen ontstonden. Bij de klassieke tegenhanger van de *agora*, het Romeinse *forum*, was dit ook het geval. In tegenstelling tot de Griekse steden en bijbehorende pleinen, die door de eeuwen heen gegroeid en ontwikkeld waren, werden de Romeinse steden en pleinen planmatig geconstrueerd aan de hand van een blauwdruk waar zo min mogelijk van werd afgeweken. Qua functie verschil- lende de *agora* en het *forum* echter nauwelijks: ook het Romeinse plein werd gebruikt als verblijfs- en ontmoetingsplaats waar nieuwtjes werden uitgewisseld, maatschappelijke problemen werden besproken en onderwijs werd gegeven. Geleidelijk werd er op de *agora* en het *forum* steeds meer handel bedreven. Door verbeterde transportmogelijkheden werden andere steden beter bereikbaar en nam de handelsgeest toe. Oude pleinen verloren daardoor langzaam hun democratische karakter en transformeerden in ware handelsruimten. Tegelijkertijd ontstonden er nieuwe handelssteden en -pleinen.

Middeleeuwse marktplaats en parvis

De middeleeuwen (500-1500) worden vaak afgeschilderd als een ondergeschikte periode tussen de Klassieke oudheid en de Renaissance, gekarakteriseerd door overvolle steden met smalle donkere straatjes, ontbrekende riolering en daarmee gepaard gaand afval. Deze drukke, onhygiënische omstandigheden kunnen echter ook gezien worden als een teken van succes als gevolg van winstgevende handel.

Vele Nederlandse pleinen, evenals de meeste pleinen in Frankrijk, België en Duitsland, vinden hun oorsprong in de middeleeuwen. Deze herkomst is vaak nog terug te vinden in de naamgeving van de hedendaagse pleinen: in vrijwel elke Nederlandse stad is wel een (Grote) Markt te vinden. Middeleeuwse steden ontstonden vaak in de nabijheid van een fort en een handelsroute. De aanwezigheid van het fort was onontbeerlijk, aangezien door een groeiende productiviteit en welvaart bescherming van goederen tegen diefstal steeds belangrijker werd. Echter, om ruilhandel te kunnen drijven moesten kooplieden deze beschermde omgeving verlaten om hun goederen aan de handelsroute te kunnen verkopen. Geleidelijk werden er meer en meer huizen gebouwd langs deze route en ontstonden handelssteden. De hoofdweg door deze steden werd met toenemend lokaal en doorgaand verkeer steeds drukker, waardoor verbreding van de straat nodig werd. Door het afbreken van gebouwen ontstond de *largo*, letterlijk brede straat, als voorloper van het marktplein. Soms was er sprake van meerdere *largo’s* met elk een verschillende functie; de een diende als vee- of vismarkt, de ander als verkooppaats van graanproducten. In de dertiende eeuw werden vaak enkele gebouwen rond de

marktplaatsen afgebroken om de bouw van een stad- of gildenhuis mogelijk te maken. Door toenemende economische welvaart groeiden de steden snel en nam de druk op deze pleinen steeds meer toe, wat resulteerde in alsmat hogere en dichtbevolkte bebouwing rondom marktplaatsen.

In de literatuur over de ontwikkeling van middeleeuwse pleinen wordt vooral benadrukt dat het marktplaats multifunctioneel van aard was: "...For lack of theaters, mystery plays were watched from the plaza; ribald entertainment was staged on a scaffold. Admission was free to bullfights and football games, for they were held in the square (...) Executions were major social events; the square was the only place for celebration or protest..."⁶ In de overvolle steden was immers binnenshuis weinig ruimte beschikbaar, waardoor de meeste mensen aangewezen waren op de publieke ruimte, niet alleen voor hun dagelijkse boodschappen, maar ook voor sport en spel, en andere vrijetijdsbestedingen.

Het marktplaats was echter niet het enige soort plein dat ontstond in deze periode. Middeleeuwse steden waren vaak dual van karakter; ze bestonden enerzijds uit de 'civitas', de handelsgebieden inclusief de heterogene marktplaatsen, en anderzijds uit de 'civitas', de kerkelijke immuniteiten met als centraal punt de *parvis*. Deze immuniteiten, gecentreerd rondom de kerk of kathedraal, waren de woongebieden van geestelijken en vormden een aparte, afgeschermd stad binnen de middeleeuwse steden. Het kerkelijk voorplein of verlengstuk van het voorportaal van de kathedraal wordt *parvis* genoemd. Dit plein verschilde met name qua pleinvand van het traditionele marktplaats, aangezien het gedomineerd werd door één kerkelijk gebouw omgeven door woonhuizen van kanunniken en andere geestelijken, terwijl het marktplaats door meerdere soorten panden werd omringd, waaronder winkels, huizen en het stad- of gildenhuis. Door de scheiding van handel en religie in de middeleeuwse stad zijn de meeste kerken uit die periode niet of nauwelijks te vinden in de nabijheid van marktplaatsen, maar op een meer perifere locatie aan de rand van het binnenstedelijk gebied. De Dom in Utrecht is hiervan een sprekend voorbeeld. Deze kathedraal ligt aan de rand van het middeleeuws stedelijk gebied, terwijl marktplaatsen als de Neude en het Vredenburg een meer centrale locatie in de stad hebben. Ook het Gelderse stadje Elburg vertoont een dergelijke spreiding van handel en religie. Hoewel het een voor de middeleeuwen atypisch regelmatig stratenpatroon vertoont, is Elburg een schoolvoorbeeld van een duale middeleeuwse stad, met een centraal marktplaats op het kruispunt van wegen (aangegeven met \perp) en de kerk in een uithoek van het ommuurde gebied.⁷

Vanzelfsprekend waren de soort activiteiten waarvoor de *parvis* gebruikt werd minder divers dan die van het multifunctionele marktplaats. Deze diversiteit nam echter af vanaf de 15^e eeuw toen als gevolg van de groeiende welvaart van de handelselite de eerste vormen van suburbanisatie begonnen te ontstaan. Woon- en werkomgevingen werden van elkaar gescheiden, evenals de verschillende sociale lagen van de bevolking. Het middeleeuwse marktplaats verloor daardoor zijn glans als stedelijk brandpunt van handelsactiviteiten en transformeerde van een hectische werkomgeving in een ceremonieel stadscentrum, zoals bijvoorbeeld in Brussel.

Renaissance pleinen

Door de toegenomen welvaart en vrije tijd kreeg de handelselite geleidelijk meer interesse in klassieke literatuur, muziek, beeldhouwkunst en architectuur. Deze herontdekking van klassieke tijden, bekend als het Humanisme, kan gezien worden als de drijvende kracht achter de Renaissance. Ook met betrekking tot stedenbouw werd in de 16e eeuw teruggesproken naar de Griekse *agora* en het Romeinse *forum* met een nadruk op regelmaat, ruimtelijke eenheid en beslotenheid. Steden en pleinen werden weer planmatig ontwikkeld en gebouwd als één geheel in plaats van een geleidelijke stedelijke groei zoals dat in de middeleeuwen het geval was.⁸ Ook het plein werd beschouwd als eenheid: geen enkel gebouw mocht de ruimte domineren, en arcades en centraal geplaatste elementen zoals fonteinen, monumenten en vlaggenmasten werden enkel gebruikt om harmonie te bewerkstelligen.

De Renaissance heeft haar wortels in het 15^e en 16^e eeuwse Italië. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meeste voorbeelden van Renaissance pleinen in dit land gevonden kunnen worden. De eerste realisatie van een stad met een dergelijk plein is het stervormige Venetiaanse fort *Palma Nuova*, dat in 1593 gebouwd werd door Vincenzo Scamozzi.⁹ Een ander voorbeeld dat nog steeds bewonderd kan worden is de *Piazza Ducale* in Vigevano, een klein stadje niet ver van Milaan. *Piazza Ducale* is het eerste echte Renaissance plein dat als één geheel is gepland en ontwikkeld met pleinvanden met identieke arcades, ramen en bouwhoogten. Overige voorbeelden van pleinen uit de Renaissance kunnen vooral in Vlaanderen en Noord-Frankrijk gevonden worden. Met name het Franse stadje Arras, toen het nog binnen de grenzen van de Lage Landen lag bekend als Atrecht, staat bekend om haar twee centrale pleinen, *La Grand' Place* en *La Place des Héros*, met vele Vlaamse gevelhuizen en tientallen rijkversierde puntgevels. Door de ligging nabij het front werd het stadje in de Eerste Wereldoorlog voor tachtig procent verwoest, waarna de twee pleinen zorgvuldig zijn heropgebouwd en de kleinste van de twee pleinen, *Le Petit Marché* genaamd, ter nagedachtenis van de soldaten werd omgedoopt tot *La Place des Héros*.

In Nederland zijn slechts enkele pleinen met wortels in de Renaissance. De plaats Coevorden is met een radiale stratenstructuur met de Markt als centraal punt en een stervormige stadsgracht haast een kopie van *Palma Nuova*. De stad moest opnieuw worden opgebouwd nadat er veel verwoest was door de Spaanse troepen die in 1592 uit de stad verdreven waren. Er zijn meerdere Nederlandse vestigingssteden met een dergelijke stervormige structuur zoals Naarden en Willemstad, maar niet overal is het plein als brandpunt van de radiale structuur intact gebleven.

Barokke en Neoklassieke radiaalpleinen

De radiale stratenstructuur werd dus reeds toegepast tijdens de Renaissance, maar vrijwel nooit op een grootschalige wijze. Daar kwam in de 17^e (Barok) en 18^e (Neoklassieke periode) eeuw verandering in, eerst in Rome en later ook in andere Europese steden. Het meest typische plein uit de Barokperiode is dan ook het radiaalplein. Dit plein was vrijwel altijd centrisch van vorm, met een monument of obelisk op het midden van het plein.

Een van de duidelijkste voorbeelden van radiale pleinen is in Parijs te vinden: het *Place de l'Etoile* (momenteel *Place Charles de Gaulle* genaamd) met de *Arc de Triomphe* als centraal element en twaalf straten die vanaf het plein in verschillende windrichtingen uitstrekken. Ook het Neoklassieke plein diende als centrale knoop in het radiale stedelijke netwerk, maar verschilde vooral qua functie van het radiale plein. Het Neoklassieke plein was geen autonoom verkeerseiland midden in de stad, maar was sterk verbonden met andere openbare ruimten. Terwijl volgens sommigen het radiale plein niet meer dan een verkeersknoop was, werd het Neoklassieke plein uit de 18^e eeuw gecreëerd voor meerdere functies, voornamelijk als sociale ontmoetingsplaats. Het plein was, evenals de nabijgelegen boulevards, geconstrueerd voor de stadswandelaars, de zogenaamde *'flâneurs'*, die zonder concreet doel voor ogen de stad introkken, enkel om te kijken en bekeken te worden.¹⁰ Een bekend voorbeeld van een Neoklassiek plein stamt eveneens uit Parijs: het eerder genoemde *Place Vendôme*. Dit centraal gelegen plein, geconstrueerd tussen 1687 en 1720, is achthoekig van vorm en wordt omgeven door gebouwen met identieke gevels en bogen. Momenteel huisvesten deze gebouwen met name enkele grote juweliers, overheidsinstanties en het beroemde Ritz Hotel. Het initiële plein had echter geen commerciële functie, maar was eerder bedoeld als ontmoetingsplaats enerzijds, en middel van machtsvertoon voor de Zonnekoning Lodewijk XIV anderzijds.

Net als Renaissance pleinen, zijn ook pleinen uit de Barok en Neoklassieke periode schaars in Nederland. Een verklaring hiervoor kan worden gevonden in het achterliggende doel waarmee deze pleinen werden ontwikkeld. Reeds in de Renaissance werd het plannen van straten en pleinen steeds meer een politieke activiteit. Pleinen werden niet langer gebouwd voor het huisvesten van markten en andere activiteiten zoals in de middeleeuwen, maar, zoals het *Place Vendôme*, voor het etaleren van macht door processies en parades. Deze symbolische, politieke dimensie werd overigens niet alleen toegepast op de preïndustriële pleinen in West- en Zuid-Europa, maar ook op pleinen die in deze periode in het socialistische Oost-Europa werden geconstrueerd: "...urban planners in a socialist society were in a much better position than planners in a capitalist society to use urban space in a more aesthetic manner, for the purposes of symbolic, political needs..."¹¹ De meeste preïndustriële pleinen waren vanwege deze politieke nadruk van relatief grote omvang. De constructie van deze pleinen was echter alleen mogelijk in sterke regimes in centralistische samenlevingen die de bijbehorende kosten van deze constructies konden veroorloven. Dit was in Nederland destijds niet het geval: ondanks positieve economische ontwikkelingen in de Gouden Eeuw bleef de wens voor dergelijke grootschalige pleinen in onze samenleving ontbreken. In de literatuur wordt hiervoor het Nederlandse protestantisme als mogelijke verklaring aangedragen: "...Soberheid, spaarzaamheid en vlijt werden aanmerkelijk hoger aangeslagen dan uiterlijk vertoon, adembenemende zichtassen of imponerende pleinen..."¹² Daarnaast worden ook de beperkte voorraad bruikbare ruimte in de drassige poldersteden en het ontbreken van een absolute vorst genoemd als oorzaken voor het ontbreken van dergelijke imposante pleinen in Nederland.

Nieuwe pleinen: van parkeerplaats tot plaza

Het industrialisatieproces dat vanaf de 19^e eeuw in gang werd gezet luidde het eind in van de omvangrijke pleinen uit de Renaissance, Barok en Neoklassieke periode. In deze periode nam het aantal fabrieken en industriële werkzaamheden in of nabij de steden gestaag toe, waardoor vele arbeiders van het platteland naar de stad trokken. De bevolking groeide daardoor zodanig exponentieel dat er al snel in vele steden sprake was een nijpende overbevolking binnen de omwalling. Stadspleinen werden in deze periode nauwelijks geconstrueerd. Niet alleen was er eenvoudigweg een gebrek aan ruimte voor de constructie van pleinen, maar ook de vraag naar deze specifieke vorm van openbare ruimte bleek afgenomen te zijn: "...in the 19th century, communal activity was in decline and the square was losing much of its prestige. Increasingly, as city plans were stripped of all frills and became uninterrupted grids, the public demanded not squares but parks, an escape from the urban jungle..."¹³

De enige pleinen die wel in deze periode ontstonden waren allen gelegen in de nabijheid van een verkeersknooppunt, meestal het treinstation. Met name op het gebied van transport veroorzaakte de industriële revolutie vele innovaties, waaronder de constructie van treinen en een spoorwegennet. Het bijbehorende treinstation werd zo de nieuwe entree van de stad. Goederen werden al snel niet meer naar het centrale marktplein gebracht, maar werden in de nabijheid van het station verkocht, waar door de omvangrijke mensenstromen de klandizie het grootst was. Zo ontstonden nieuwe stationspleinen die in vergelijking met de traditionele marktpleinen beter bereikbaar waren. In de 20^e eeuw bleven ontwikkelingen binnen de transportwereld van invloed op stadspleinen: vanaf de jaren zestig transformeerden vele Europese historische pleinen in parkeerplaatsen voor de nieuwste innovatie: de automobiel. Deze trend was onder meer mogelijk omdat het openbare, stedelijk plein als ontmoetingsplaats in ontwikkelingsplannen nauwelijks meer voorkwam, maar was vervangen door nieuwe centra van samenkomst, zoals clubhuizen, culturele gebouwen en sportevenementen. De openbare ruimte moest na de tweede wereldoorlog vooral functioneel zijn. Dit standpunt werd verkonigd door de modernistische CIAM beweging (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*, opgericht in 1928) die wat betreft stedelijke ontwikkeling en structuur de nadruk legde op openheid, functiescheiding en functionele ruimten. Stadspleinen als ontmoetingsruimten waren volgens deze zienswijze overbodig. In de jaren zestig en zeventig kwamen diverse postmodernisten, waaronder de hippiebeweging, maar ook onder andere de eerder genoemde filosoof en socioloog Henri Lefebvre, in opstand tegen deze modernistische stedenbouw. Hoewel het postmodernisme in Nederland niet van grote invloed is geweest, zijn ook van deze beweging nog sporen te vinden in het Nederlands stedelijk landschap: relatief kleine, besloten pleinen als Het Rond in Houten zijn hiervan het resultaat. De auto verdween in de jaren tachtig en negentig geleidelijk van het plein, maar bleef echter in de onmiddellijke nabijheid: veel parkeergarages werden uiteindelijk onder het pleinoppervlak verstopt, zoals bij het Vrijthof in Maastricht en het Plein in Den Haag.

Het begin van de 21^e eeuw luidde aldus een publicatie van het Ruimtelijk Planbureau een nieuwe fase in de ontwikkeling van pleinen in.¹⁴ Als gevolg van veranderingen in de maat-

schappij, zoals toegenomen mobiliteit, massaconsumptie en massarecreatie, ontstaan volgens de onderzoekers zogenaamde 'nieuwe pleinen'. Met deze term doelen ze niet op relatief recent aangelegde pleinen, zoals bijvoorbeeld het Schouwburgplein in Rotterdam of Plein 1992 in Maastricht, maar op goedbereikbare plekken aan de stadsrand en langs snelwegen, die niet als plein ontwikkeld zijn maar wel als dusdanig gebruikt worden. Als voorbeeld dragen ze onder meer de polder in Biddinghuizen aan, die eenmaal per jaar in een plein transformeert tijdens het muziekfestival Lowlands. Maar ook (semi)openbare ruimten als plaza's in winkelcentra, luchthavens, tankstations en pretparken worden gezien als 'nieuwe pleinen'. Deze plekken worden als 'nieuw' betiteld, omdat ze vaak een opmerkelijke vorm hebben, op ongebruikelijke locaties te vinden zijn, en meestal een tijdelijk karakter hebben. Niettemin worden ze als 'pleinen' gecategoriseerd aangezien ze – net als 'oude' pleinen – als concentratiepunten van het sociale leven beschouwd kunnen worden. Niet iedereen zal het met deze redenering eens zijn: sommigen zijn van mening dat 'echte' pleinen historiciteit vereisen, en dat daardoor verkeerspleinen, maar ook plaza's in winkelcentra en luchthavens (nog) niet als pleinen bestempeld kunnen worden.¹⁵

De toekomst van het Nederlandse plein

Na de bovenstaande beschrijving van de ontwikkeling van pleinen door de eeuwen heen is het de vraag in welke richting het Nederlandse plein zich in de toekomst zal ontwikkelen. Net zoals de samenleving in de geschiedenis haar stempel op de inrichting en het gebruik van pleinen heeft gedrukt, zullen maatschappelijke veranderingen ook in de toekomst de ontwikkeling van pleinen beïnvloeden. De eerste tekenen hiervan zijn reeds zichtbaar: in vele Nederlandse steden vinden momenteel herontwikkelingsprocessen plaats, waarbij niet alleen de gebouwde omgeving, maar ook openbare ruimten een facelift ondergaan. De focus blijkt hierbij vaak te liggen op het schoonmaken en esthetiseren van pleinen en het vrijmaken van deze ruimten voor verkeer, waardoor enerzijds veilige ruimten en anderzijds ruimten voor vermaak en vertier ontstaan.¹⁶ Deze trend is terug te vinden in steden over de hele wereld, en is door sociologe Sharon Zukin gedefinieerd als *'pacification by cappuccino'*. Met deze term duidt zij op de herontwikkeling van openbare ruimten met behulp van meer beveiliging én het bevorderen van een prettig verblijfsklimaat, door bijvoorbeeld het bouwen van kioskes waar voorbijgangers hun dagelijkse kopje koffie kunnen nuttigen.¹⁷ Hierdoor wordt het gewenste koopkrachtige publiek aangetrokken en worden ongewenste gebruikers letterlijk door de geur van cappuccino verjaagd. Zukin's observaties zijn gebaseerd op het voorbeeld van Bryant Park in New York. Dit verloederde park dat enkel gebruikt werd door zwervers en druggebruikers, is na de introductie van meer beveiliging en meer vermaak- en consumptiemogelijkheden voor velen weer een aantrekkelijke openbare ruimte in de stad geworden. Een vergelijkbaar proces, inclusief de tweespalt veiligheid versus vermaak, is ook in Nederland waarneembaar.

Vele Nederlanders voelen zich tegenwoordig minder veilig op straat. Hoewel het aantal misdrijven in de openbare ruimte niet of nauwelijks is gestegen sinds 1990, is het gevoel van

onveiligheid toegenomen.¹⁸ Deze onveiligheidsgevoelens kunnen mogelijk verklaard worden door de afname van de hoeveelheid 'blauw op straat' of het toenemende geweld bij dergelijke misdrijven. Als reactie op deze percepties van onveiligheid worden tegenwoordig steeds meer Nederlandse pleinen middels camera's gecontroleerd door politie en beveiligingsbeambten. Twintig procent van alle Nederlandse gemeenten heeft in 2003 cameratoezicht in de binnenstad geïmplementeerd, niet alleen grote steden als Amsterdam en Utrecht, maar ook kleinere, perifeer gelegen steden.¹⁹ Daarnaast worden ook andere maatregelen genomen om het gebruik van openbare ruimte door ongewenst publiek te voorkomen, zoals het plaatsen van aangepast meubilair waarop zwervers onmogelijk kunnen gaan liggen. Bovendien worden materialen voor de pleininrichting gekozen die geweldsbestendig zijn. Al deze maatregelen zijn bedoeld om de onveiligheidsgevoelens die momenteel in onze samenleving een belangrijke rol spelen enigszins te kunnen beteugelen.

Ondanks deze angst voor onveilige situaties, blijken veel Nederlanders een steeds verder groeiende drang naar avontuur te hebben: men wil zoveel mogelijk beleven in de schaarse vrije tijd. Om consumenten te blijven aantrekken moeten historische binnensteden daardoor steeds meer concurreren met andere vrijetijdsvoorzieningen, zoals indoor-skibanen en karting-circuits. Veel pleinen worden derhalve ingezet in de strijd voor het aantrekken van bewoners en bezoekers. Door het oppoetsen van het imago door veranderingen in de inrichting en het organiseren van diverse evenementen veranderen deze pleinen in centra voor consumptie: ze worden vaak van de geparkeerde auto's verlost, en in plaats daarvan voorzien van terrassen, fontein, sierbestrating en gebruikt voor evenementen.

Met deze nadruk op veiligheid en vermaak, is men er bij de creatie van nieuwe pleinen en het herontwikkelen van bestaande ruimten op gespist om opnieuw het ideale ontmoetingsplein te creëren. Er lijkt hierbij sprake te zijn van een verlangen naar vervlogen tijden; naar de Griekse *agora* en *stoa*, waar werd gediscussieerd en gedoed, naar de middeleeuwse marktplaats als centraal ontmoetingsknooppunt van de stad, en naar de straten en pleinen van de Renaissance waar druk in geflaneerd werd: "... *We've put together, in a romanticized jumble, a set of images of many forms of public life from many different times: a Platonic ideal of peripatetic discourse on the esthetics of justice in the Greek stoa – combined with movie images of romantically hurly-burly urban street scenes set in a timeless "anytime" from the Middle Ages to the Renaissance – combined with Parisian Boulevardiers, elegantly and daringly dressed, witty sophisticated cosmopolitans...*"²⁰ De creatie of herontwikkeling van een plein is echter bij voorbaat al min of meer mislukt met een dergelijk romantisch beeld voor ogen. Indien deze historische openbare ruimten al daadwerkelijk als echte ontmoetingsplaatsen hebben gefunctioneerd, is terugkeer naar deze situaties eenvoudigweg niet mogelijk door plaatsgevonden veranderingen in de maatschappij. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de zogenaamde straatregelprojecten. In diverse steden, bijvoorbeeld in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt, worden gedragsregels opgesteld, waaronder *'maak van jouw herrie niet andermans nachtmerrie'* en *'rondhangen is oké, maar stoor daar niet een ander mee'*.²¹ Met het opstellen van deze regels wilde de overheid teruggrijpen naar de tijd waarin juiste omgangsvormen een vanzelfsprekend onderdeel waren van een

buurtgemeenschap. Hoewel de burgers betrokken zijn geweest bij het opstellen van de regels, blijkt men niet welwillend om deze door de overheid opgelegde regels na te leven. De burger is mondiger geworden, heeft meer te eisen en beschikt over vele faciliteiten, zoals televisie en internettoegang, die de gang buitenshuis praktisch onnodig maken. De openbare ruimte als ontmoetingsplaats heeft door deze veranderingen aan belang ingeboet.

Daarnaast wordt de publieke ruimte met name gebruikt voor min of meer private doeleinden. Bezoekjes aan het Nederlandse plein functioneren meestal als plaats om met familie of vrienden af te spreken om daarna samen te gaan winkelen of op een terrasje een drankje te nuttigen. Het bekijken van anderen speelt daarbij een belangrijke rol, maar slechts zelden heeft men de intentie om vreemden daadwerkelijk te leren kennen. Dit geldt voor de autochtone, maar zeker ook voor de allochtone bevolking van Nederland; recent onderzoek heeft bijvoorbeeld aangetoond dat Turkse vrouwen pleinen en andere openbare ruimten enkel groepsgewijs betreden, zodat ze openbare sociale relaties juist kunnen vermijden en de openbare ruimte kunnen gebruiken als een mobiele, private 'thuisomgeving'.²² Het samenzijn met bekenden en het omvormen van de openbare ruimte tot 'thuisomgeving' kan het gebruik van de ruimte door andere personen belemmeren: wanneer een plein gedomineerd wordt door een bepaalde sociale groepering, wat in de literatuur aangeduid wordt als

Noten

1. Zie: Walzer, M. (1986), Pleasures & Costs of Urbanity. *Dissent*, 33(4), 470-475. De tweedeling 'open-minded space' versus 'single-minded space' stelt Walzer overigens niet gelijk aan de tweedeling goed versus slecht: "... *Single-minded space is sometimes wonderfully convenient; we don't always want to notice or be noticed by other people; we don't always feel capable of civility...*" (Walzer, 1986: 472).
2. Lefebvre, H. (1990), *The Production of Space*. Oxford: Blackwell. Vermeld in: Wikström, T. (2004), *Connecting the Suburban Landscape. The Significance of Informal Footpaths in Flemingsberg, Sweden*. Paper for Cities for People Conference, June 9-11 2004, Copenhagen.
3. Dit hoofdstuk is gericht op de ontwikkeling van Europese pleinen en laat pleinontwikkelingen in andere werelddelen buiten beschouwing.
4. Dit overzicht van pleinen door de eeuwen heen is deels gebaseerd op een publicatie van architect Jere Stuart French: French, J. S. (1983), *Urban Space. A Brief History of the City Square*. Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt. De tijdsperiodes in de tabel zijn globaal aangegeven en kunnen verschillen van gebied tot gebied. Zo bereikte de Renaissance in Italië reeds in de 15^e eeuw haar hoogtepunt, terwijl in noordwest Europa deze periode pas in de 17^e eeuw tot bloei kwam. Hetzelfde geldt voor de andere periodes: het deïndustrialisatie proces begon bijvoorbeeld eerder in Engeland dan in de rest van Europa.
5. French (1983: 52).
6. Webb, M. (1990), *The City Square. A Historical Evolution*. London: Thames and Hudson, p. 65.
7. Zie voor meer informatie over scheiding handel-religie: Vance, J.E. (1977), *This Scene of Man. The Role and Structure of the City in the Geography of Western Civilization*. New York: Harper's College Press, pp. 129-130. De plattegrond van Elburg in de 15^e eeuw is afkomstig uit: Hoekveld, G.A., Jobse, R.B.,

'*parochialisering*', kan dat tot gevolg hebben dat anderen het plein niet meer durven of willen gebruiken.²³ Zo wordt de functie van het Nederlandse plein als ontmoetingsplaats nog verder ondermijnd.

De toekomst van het Nederlandse plein lijkt dan ook ietwat somber. Van de ene kant worden pleinen steeds veiliger door de toegenomen surveillance in de vorm van cameratoezicht. Tegelijkertijd beperkt deze drang naar veiligheid het gebruik van de openbare ruimte van bijvoorbeeld niet-gewenste bezoekers zoals zwervers. Van de andere kant worden pleinen steeds vaker getransformeerd tot gethematiseerde verblijfsruimten en visitekaartjes van de stad. Het plein verandert daardoor echter dusdanig in een brandpunt van consumptie dat Hans Mommaas, hoogleraar vrijetijdswetenschappen aan de Universiteit van Tilburg, zich afvraagt of er geen sprake is van een verwording van het plein tot louter vermaak- en vertiercentrum.²⁴ Echter, ook als vermaak- en vertiercentrum kan een plein nog altijd als ontmoetingsplaats functioneren. En wanneer dit niet nadrukkelijk het geval is, kan een plein ook goed een andere functie vervullen, bijvoorbeeld als groenvoorziening, zoals ook zal blijken uit de voorbeelden in dit boek. Het plein is immers een afspiegeling van de diversiteit van de lokale samenleving, die soms behoefte heeft aan rust en groen, en dan weer aan contacten, vertier en vermaak.

- Van Weesep, J., & Dieleman, F.M. (1981), *Geografie van stad en platteland in de westerse landen* (4^e druk). Haarlem: Romm, p. 72. Het symbool _ is toegevoegd aan deze figuur. Overigens is de a-typische regelmatige structuur van Elburg te verklaren door het feit dat het stadje in de 14^e eeuw in haar geheel verplaatst is vanwege overstromingsgevaar van de Zuiderzee.
8. Volgens French (1983: 77) is deze vorm van complete stadsplanning niet alleen uit Humanistische overwegingen, maar ook het gevolg van militaire ontwikkelingen. De ontdekking van buskruit en kanonnen in de 15^e eeuw maakten een betere defensie met dikke stadswallen noodzakelijk. Deze stadswallen konden niet eenvoudig worden verplaatst en vergden derhalve een compleet ontwerp van een stad in plaats van een geleidelijke stedelijke ontwikkeling.
9. De plattegrond van Palma Nuova is afkomstig uit: Jongepier, R. (1988), *Het openbare stedelijke plein*. Delft: Delftse Universitaire Pers, p. 67.
10. De term 'flâneur' is in de loop der tijd door diverse wetenschappers geïntroduceerd, zie onder andere het werk van Walter Benjamin. Voor meer informatie over de flâneur, zie: Featherstone, M. (1998), The Flâneur, the City and Virtual Public Life. *Urban Studies*, 35(5-6), pp. 909-925.
11. Szelenyi, I. (1996), Cities under Socialism - and After. In G. Andrusz, M. Harloe & I. Szelenyi (Eds.), *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford & Cambridge/Massachusetts: Blackwell, p. 301-302.
12. Wagenaar, M. (1999). Pleinen, parken en boulevards. Vorm en vulling van het publieke domein. In R. Van der Wouden (ed.), *De stad op straat; de openbare ruimte in perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 41.
13. Webb (1990: 125).

14. Galle, M., F. van Dam, P. Peeters, L. Pols, J.R. van Eck, A. Segeren, en F. Verwest (2004), *Duizend dingen op een dag. Een tijdsbeeld uitgedrukt in ruimte*. Ruimtelijk Planbureau, Rotterdam: NAI Uitgevers, pp. 114-117.
15. Mommaas, H. (2003), Tussen verwording en wederopstanding. Het postmoderne plein. In: Veenendaal, K. (ed.), *Pleinenboek*. Utrecht: Hogeschool voor de Kunsten, p. 26.
16. Melik, R. van, I. van Aalst en J. van Weesep (2004), *Fear and Fantasy: Towards Secured and Themed Public Space*, ongepubliceerd werkdocument.
17. Zukin, S (1995), *The Cultures of Cities*. Cambridge: Blackwell, p. 28.
18. Oosterbaan, W. (2003), Doe wat! *NRC Handelsblad*, 18-01-2003, p. 27.
19. Homburg, G.H.J., & S. Dekkers (2003), *Cameratoezicht in de openbare ruimte*. Den Haag: College Bescherming Persoonsgegevens (CBP), p. 5.
20. Brill, M. (1989), Transformation, Nostalgia, and Illusion in Public Life and Public Space. In: Altman, I. & E. H. Zube (eds.), *Public Places and Spaces*. New York and London: Plenum Press, p. 9.
21. Müller, T. (2004), De staat van de straat. Regels voor de openbare ruimte in de Spaarndammerbuurt. *Agora*, 20(4), pp. 36-39.
22. Yücesoy, E.U. (2004), De buurt, de openbare ruimte en de Turkse vrouwen in Enschede. *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, 85 (5), pp. 38-43.
23. Zie: Lofland, L. H. (1998), *The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory*. New York: Aldine de Gruyter. En: Maes, H. (2004), Van wie is dat plein? *Rooilijn* (1), pp. 32-38.
24. Mommaas (2003: 19).